

Kodėl refleksija? Apie socialinį darbą kaip refleksyvų profesionalumą

Birutė ŠVEDAITĖ-SAKALAUSKĖ

Vilniaus universitetas

Universiteto g. 9/1, LT-01513 Vilnius

El. paštas: birutesvedaitė@yahoo.de

Straipsnyje keliamas klausimas, kodėl refleksija yra neatsiejama nuo socialinio darbo profesijos. Atsakymų ieškoma dviem būdais: aptariant socialinio darbo profesijos specifiką ir gilinantis į socialinio darbo profesionalumo diskursus. Apibendrinant įvairių autorių nuomones, socialinio darbo profesijai būdingi šie požymiai: dvigubo mandato dilema, technologijos deficitas, koprodukcijos bei dialoginio susitarimo principas ir pamatinis žinojimas apie subjektyviai ir selektyviai suvokiamą tikrovę. Tokia profesinio veikimo specifika reikalauja socialinio darbuotojo refleksyvumo. Refleksyvumą taip pat pagrindžia naujosios socialinio darbo profesionalumo teorijos. Straipsnyje plačiau apsižvelgiama prie trijų: hermeneutinio profesionalumo, socialinio darbo kaip modernios paslaugų profesijos ir refleksyvaus profesionalumo koncepcijos.

Pagrindiniai žodžiai: refleksija, socialinio darbo profesija, refleksyvus profesionalumas, profesionalumo teorijos.

Refleksija¹ yra neatsiejama nuo socialinio darbo² savivokos: socialiniai darbuotojai pratę permaštyti savo veiklą, studentai būtinai mokomi reflektuoti, o žodis „refleksija“ priklauso profesiniam ir akademiniam žargonui – tarsi savaime suprantamas, nereikalaujantis paaiškinimų. Kyla klausimas – kodėl? Kodėl refleksija tokia būdinga ir kartu reikalinga socialiniam darbui?

Atsakymo straipsnyje bandoma ieškoti dviem būdais: 1) žvelgiant į socialinio darbo profesijos specifiką ir 2) gilinantis į socialinio darbo profesionalizacijos diskusiją bei jos paskatintus diskursus.

Profesinio veikimo charakteristika ir refleksijos priežastys

Kaip žinoma, socialinio darbo ypatumus lemia įvairūs veiksniai: kultūra, visuomenės tradicijos, ekonomikos pajėgumas, politikos aspiracijos ir pan. Vis dėlto labiausiai socialinio darbo specifškumą lemia pati profesijos prigimtis – t. y. jos funkcija modernioje visuomenėje. Apibendrinama ilgametės įvairių autorių diskusijas šia tema, H. von Spiegel (2008: 36 ir t. t.) įvardija keturis socialinio darbo bruožus ir pavadina juos „profesinio veikimo struktūros charakteristika“. Toliau, remdamiesi H. von Spiegel siūloma charakteristika, bandysime ieškoti socialinio darbo refleksyvumo priežasčių.

¹ Refleksija (lot. *reflexio* – atgręžimas, perstatymas) – 1. gilus susimąstymas, samprotavimai, pagrįsti ko nors analize; 2. mintis, kuri kilo pamąsčius, pasvarsčius; 3. *filos.* pažinimas, kurio objektas yra pats pažįstantysis subjektas, savęs pažinimas (Tarptautinių žodžių žodynas. Prieiga per internetą: <http://www.tzz.lt/r/refleksija> [žiūrėta 2012 m. gegužės 29 d.]).

² Profesinės praktikos ir akademinės disciplinos.

Pirmasis bruožas yra susijęs su visuomeniniu instituciniu socialinio darbo sąlygotumu, įvardijamas *dvigubo mandato sąvoka*³, o profesionalų patiriamas kaip dilema (todėl dažniausiai žinomas kaip *dvigubo mandato dilema*). Dvigubas mandatas reiškia, kad socialiniai darbuotojai yra priversti „išlaikyti nuolat pažeidžiamą pusiausvyrą tarp – viena vertus – klientų teisių, poreikių ir interesų, ir – antra vertus – socialinės kontrolės interesų, kurių siekia viešojo valdymo institucijos“ (Bönisch, Lösch 1998, cit. pagal Spiegel 2008: 37). Taigi socialiniai darbuotojai tuo pačiu metu turi ir padėti asmeniui, ir jį kontroliuoti, arba – veikti balansuodami tarp pagalbos ir kontrolės. Suprantama, tokia profesijos užduotis yra patiriama kaip dilema, atskirais atvejais net kaip moralinė dilema⁴ arba gali kelti profesinio tapatumo sumaištį. Dilemos lieka dilemomis – jų vienareikšmis sprendimas neįmanomas, todėl nuolatinė šios profesijos duotybės (t. y. dvigubo mandato) refleksija yra, veikiausiai, vienintelė galimybė konkrečioje situacijoje priimti tinkamiausią sprendimą. Dvigubas mandatas refleksijos poreikį sukuria dar ir kitu aspektu: socialinis darbas yra valstybės inicijuota profesija, todėl valstybė neišvengiamai lemia ir socialinio darbo tikslus, vis dėlto jų įgyvendinimo būdai yra profesionalų reikalas, nes socialinių procesų (taigi ir socialinės pagalbos procesų) programuoti, juo labiau biurokratizuoti neįmanoma – jiems įgyvendinti reikia ekspertinių žinių ir įgūdžių. Tad socialinis darbas atsiranda dar vienoje balansavimo situacijoje: būdamas savarankiška profesija (taigi turėdamas ekspertinį savo srities žinojimą) negali kelti savo veiklos tikslų (tai padaro valstybė), kita vertus, – turėdamas metodinio veikimo autonomiją ir tiesiogiai susidurdamas su klientų poreikiais ir interesais, negali nereflektuoti valstybės keliamų tikslų tinkamumo⁵.

Kitas H. von Spiegel (2008) minimas profesinio veikimo bruožas taip pat reikalauja refleksijos, ypač socialinio darbuotojo *savirefleksijos*. Šis bruožas – tai pamatinis žinojimas, kad *tikrovė yra konstruojama ir suvokiama selektyviai*. Anot moderniosios socialinių sistemų teorijos⁶, besiremiančios konstruktyvizmu, tikrovės suvokimas neįmanomas atsietai nuo jos stebėtojo, taigi – objektyviai suvokiamos tikrovės nėra, ji visuomet suvokiama subjekto patirčių ir prasmų šviesoje. Tai ypač svarbu pagalbos procesui, t. y. socialinio darbuotojo ir kliento (-ų) sąveikai. Socialinė (-is) darbuotojas žino, kad tos pačios situacijos „matymų“, „supratimų“ gali būti tiek pat, kiek dalyvaujančiųjų, ir nė vienas požiūris nėra subjektyviai klaidingas. Šioje vietoje ypač svarbi profesionalo savirefleksija (nes ir jo „matymas“, „suvokimas“ yra subjektyvus), kitaip kiltų pavojus suabsoliutinti savąjį matymą ir primesti jį klientams, ignoruojant jų prasmis ir reikšmių struktūras.

Trečiasis socialinio darbo profesinio veikimo požymis yra vadinamasis *koprodukcijos ir dialoginio susitarimo principas*. Koprodukcija reiškia, kad pagalbos procesas yra įmanomas tik bendradarbiaujant su klientu. H. von Spiegel (2008), siekdama aiškumo, pasitelkia kiek netikėtą palyginimą iš automobilių pramonės: gamybos sektoriuje produktas iš pradžių sukuriamas, o paskui vartojamas. O psichosocialinių paslaugų srityje paslauga ne tik kuriama ir vartojama tuo pačiu metu, bet klientas yra ir savojo pagalbos proceso bendraautoris. Pagalbos veiksmingumas

³ Šią sąvoką išplėtojo L. Bönisch ir H. Lösch (1973).

⁴ Plg., pavyzdžiui, tarptautinį (Gevorgianienė, Švedaitė-Sakalauskė 2010) socialinių darbuotojų moralinių dilemų, dirbant su sunkiai pasiekiamais klientais, tyrimą.

⁵ Kai kurie autoriai kalba apie *trečiąjį* socialinio darbo mandatą – *politinį mandatą*, arba mandatą, kuris kyla iš profesijos atsakomybės pačiai sau, dėl to socialinis darbas turi būti kritiškas valstybės politikos atžvilgiu, pavyzdžiui, siekti ne pritaikyti asmenis prie esamų nelygybės struktūrų, bet keisti jas pačias; arba neapsiriboti vien valstybės nustatytų paslaugų teikimu, o būti žmogaus teisėms atstovaujančia profesija, ir pan. (pvz., Staub-Bernasconi 2007).

⁶ Mintyje turima daugiausia N. Luhmanno socialinių sistemų teorija, ypač dėl sistemų autopoezės ir savirefleksijos idėjų bei sistemų stebėjimo operacijos ir stebėtojo stebėjimo (antro lygmens stebėjimo) analizės (apie tai plačiau plg. Luhmann 2004).

labai priklauso nuo paties kliento norų, lūkesčių, įsivaizdavimų, ištraukimo, ne vien nuo socialinio darbuotojo kompetencijos ir kitų veiksnių. Šiuo požiūriu socialinis darbas susiduria ir dar su vienu sunkumu (kitaip nei, pvz., psichoterapeutai) – klientai dažnai nenori pagalbos, netgi jai priešinasi⁷. Tad socialiniam darbuotojui kyla dvejopas uždavinys: ne tik kartu su klientu sukurti gerą pagalbos paslaugą (koprodukciją), bet ir – visų pirma – pasiekti bent minimalų bendradarbiavimo santykių su asmeniu (dialoginis susitarimas), be kurio socialinė paslauga yra *a priori* pasmerkta nesėkmei. Visa tai kelia didelius reikalavimus socialinio darbuotojo profesiniam veikimui ir laikysenai. Refleksija yra ne tik viena sąlygų tinkamai reaguoti į pagalbos procese kylančius sunkumus, bet ir galimybė likti dėmesingiems nelygiaverčiam socialinio darbuotojo ir kliento santykiui, kurio nelygiavertiškumas neišvengiamas dėl skirtingų socialinio darbuotojo ir kliento vaidmenų.

Ketvirtasis socialinio darbo požymis yra vadinamasis „*technologijos deficitas*“⁸. Tai atsakymas, kodėl socialinis darbas (ir ne vien jis, bet ir, pvz., pedagogika) neturi (ir negali turėti!) metodikų ir / ar technologijų, kurias pritaikius būtų galima tikėtis tam tikro, iš anksto planuojamo rezultato. Metodikos ir technologijos samprata remiasi priežasties ir pasekmės logika ir siekia nustatyti ryšį tarp tikslo ir priemonių (jei darysiu tai, gausiu tokį rezultatą). Socialiniame darbe ir panašiose profesijose tai neįmanoma ne vien todėl, kad, kaip minėta, tikrovė yra suvokiama subjektyviai ir selektyviai (neįmanoma tikėtis, kad kokia nors konkreti intervencija dviem žmonėms turės tą patį poveikį), bet ir todėl, kad tiek priežasčių, tiek pasekmių analizė visuomet interpretatyvi, hipotetinė. Anot H. von Spiegel (2008), net jei tam tikra socialinio darbuotojo intervencija ir pasiekė norėtą poveikį, negalima tvirtai pasakyti, kad tai nutiko dėl intervencijos, o ne ir dėl kokių nors kitokių veiksnių. Tad nors socialinis darbas ir turi savo klasikinius metodus ir nemažai kitų, naujų metodų, jie praktikoje niekada netaikomi nemodifikuoti, neadaptuoti konkrečiam atvejui. H. von Spiegel teigimu: „metodinis veikimas socialiniame darbe yra hipotetiškai išvystytų poveikio sąryšių konstrukcija“ (2008: 42). Taigi metodinis veikimas yra socialinės (-io) darbuotojos (-o) sukurtas konstruktas, suprantama, kiekvienu konkrečiu atveju jis yra vis kitas⁹, o jo kokybė priklauso nuo socialinės (-io) darbuotojos (-o) gebėjimo interpretuoti kliento situaciją, išvystyti tam tikrą tikslų viziją ir numatyti būdą, kaip įsivaizduojamus tikslus pasiekti (nepamirštant anksčiau minėto fakto, kad visa tai vyksta koprodukuojant kartu su pačiu klientu). Akivaizdu, kad be socialinio darbuotojo refleksyvumo metodinis veikimas negalėtų rasti apskritai.

Nuo pusiau profesijos iki refleksyvaus profesionalumo: socialinio darbo profesijos diskursai

Apie socialinio darbo profesinę kompetenciją mąstoma ir diskutuojama veikiausiai nuo pat jo profesionalizacijos pradžios – pirmųjų socialinio darbo mokyklų¹⁰ JAV ir Vakarų Europos šalyse atsiradimo. Vis dėlto daugiausia diskusijų, siekiančių pagrįsti socialinį darbą kaip profesiją, kilo

⁷ Dėl to kai kurie autoriai linkę manyti, kad „kliento“ terminas socialinio darbo paslaugų kontekste kelia abejonių ir siūlo ieškoti kitų apibūdinimų (pvz., vadinti adresatais), nes neretai socialinio darbo paslaugos yra susijusios su prievarta, o prievartos kontekste sunku įsivaizduoti paslaugos teikėjo ir kliento santykius (prasta šio žodžio prasme (pvz., šeima yra įtraukiama į socialinės rizikos šeimų sąrašą, jai priskiriama socialinė darbuotoja, su kuria šeima yra priversta bendrauti. Arba – pagyvenęs žmogus yra apgyvendinamas globos institucijoje, siekiant užtikrinti jo gerovę, nors jis tam priešinasi, ir t. t.) (plg., pvz., Spiegel 2008: 44 pateikiamus apibendrinimus).

⁸ *Struktūrinio technologijos deficito* sąvoką išplėtojo ir pagrindė N. Luhmann ir K. E. Schorr (1982), aprašydami neįmanomybę sukurti bendrus metodus, turinčius iš anksto numanomą poveikį socialiniams procesams.

⁹ Dėl to socialiniai darbuotojai dažnai suglumsta paklausti, kokiais metodais jie vadovaujasi savo darbe.

¹⁰ XIX a. pabaiga / XX a. pradžia.

socialiniam darbui persikėlus (ar persikeliant) iš aukštesniųjų mokyklų į aukštąsias mokyklas ir universitetus¹¹. Profesionalų rengimas aukštosiose mokyklose atveria galimybę kitokiai profesijos traktuotei ir, žinoma, įvaizdžiui, nes tai reiškia, kad profesinis praktinis veikimas nebėra tiesiog amatas, o remiasi moksliniais pagrindais ir reikalauja aukštos kvalifikacijos specialistų. Reikia pažymėti, kad diskusija apie socialinio darbo profesiją ir profesionalumą nėra baigta ir šiandien¹².

Ieškant atsakymo į klausimą apie socialinio darbo refleksyvumą, verta sustoti prie kelių profesionalizacijos diskusijos aspektų ir iš jos kilusių profesionalumo teorijų.

Maždaug iki aštuntojo dešimtmečio vidurio, siekiant pagrįsti socialinį darbą kaip savarankišką (prilygstančią kitoms) profesiją, buvo orientuojamasi į sociologinius (iš struktūrinio funkcionalizmo tradicijos kilusius) profesijų kriterijus. Tačiau rezultatai nebuvo džiuginantys: vadovaujantis šia logika, socialinis darbas neatitinka faktiškai nė vieno profesijoms priskiriamo kriterijaus (plg. Kühn 2006; Dewe, Otto 2001). Socialinis darbas neturi vadinamosios „monopolijos“ visuomenėje, kaip kitos profesijos (gydytojo, teisininko, mokytojo ir pan.). Socialiniai darbuotojai dirba su kitomis profesijomis kartu, dažnai kitų profesijų „monopolijose“, taip pat kartu su savanoriais, specialaus pasirengimo neturinčiais asmenimis, o žvelgiant iš šalies sunku atskirti – kuris profesionalas, o kuris ne. Tai nebūdinga nei medikams, nei psichoterapeutams, nei teisininkams ar mokytojams. Taip pat neaiški, sunkiai apibrėžiama socialinio darbo atsakomybių sritis, jis tarsi atsakingas „už viską“ žmogaus kasdienybėje – tai nebūdinga kitoms profesijoms. Tas darbas turi jau anksčiau minėtą technologijos deficitą. Socialinis darbas neturi mokslo disciplinos, kuria išskirtinai remtųsi, – jis remiasi keletu mokslų. Tai taip pat nebūdinga kitoms profesijoms. Socialinis darbas neturi profesinės autonomijos, kurią turi klasikinės profesijos, nes yra inicijuotas valstybės ir privalo paklusti anksčiau minėtam dvigubam mandatui. Ir dar vienas kriterijus: savarankiškos profesijos paprastai pasižymi savireguliacija (per asociacijas ar profesines sąjungas), taip užtikrinamos ne tik profesinius standartus, bet ir patekima į profesiją apskritai. Tai beveik nebūdinga socialiniam darbui. Taigi, socialinio darbo aiškinimas, remiantis sociologiniais profesijų kriterijais, veda prie išvados, kad tai arba *dar iki galo nesusiformavusi profesija*, arba – vadinamoji „*pusiau profesija*“, kuriai nelemta tapti prilygstančia klasikinėms profesijoms (plg. Spiegei, 2008).

Vis dėlto vėliau socialinio darbo profesionalumo paieškose įvyko paradigmatis posūkis. Jis kilo iš ankstesnės logikos – orientacijos į sociologinius profesijų kriterijus – kritikos. Mat socialinio darbo profesinis veikimas, vadovaujantis profesijų sociologija, taip ir lieka nepaaiškintas: socialinis darbas yra instituciškai organizuota, legituota veikla, jai rengiami aukšto lygio specialistai, kurie savo veikla prisiliečia prie jautrių, pažeidžiamų (jau pažeistų) žmogaus gyvenimo sričių ir kurių klaidos gali būti lygiai taip pat skausmingos ir „lemtingos“, kaip gydytojų, psichoterapeutų, mokytojų, teisininkų klaidos (plg. Spiegel 2008). Kitas ryškus kritikos punktas: sociologiniai profesijų kriterijai tarsi neigia ar niveliuoja tai, kas yra būdingiausia socialiniam darbui (plg. Dewe, Otto, 2001). Pavyzdžiui, socialinio darbo savivokoje „ekspertizmas“ klientų atžvilgiu yra kritikuojamas, o klasikinių profesijų atveju – tai ryškus profesiją įrodantis požymis. Arba: būtų nedovanotina klaida socialinį darbą dirbti kabinetuose, biuruose, agentūrose, o ne adresatų gyvenamojoje aplinkoje¹³;

¹¹ Maždaug XX a. aštuntojo dešimtmečio pradžioje.

¹² Apie socialinio darbo profesionalizacijos debatus plačiau, pavyzdžiui, Kühn 2006, taip pat Dewe, Otto 2001.

¹³ Tai nepaneigia fakto, kad socialinis darbas modernioje visuomenėje yra organizuotos formos – t. y. socialiniai darbuotojai neveikia privačiai, tačiau visuomet yra kokios nors organizacijos darbuotojai. Tačiau socialiniam darbui yra būdinga vadinamoji „nuėjimo struktūra“ – socialiniai darbuotojai kuo labiau turėtų veikti asmenų gyvenamojoje aplinkoje, kad pasiektų tuos, kuriems labiausiai reikia pagalbos, o ne vien tuos, kurie daugiau ar mažiau geba pasirūpinti savimi (jei klientas geba kreiptis pagalbos į socialinės rūpybos centrą, tai jis, žinoma, turi jos sulaukti, vis dėlto tai taip pat reiškia, kad jis turi bazinių įgūdžių pasirūpinti savimi ir artimaisiais).

vadovaujantis šia logika socialinių darbuotojų pagalba nepasiektų tų, kuriems jos labiausiai reikia. O klasikinės profesijos elgiasi kaip tik atvirkščiai – ne jos eina pas klientus, bet klientai pas jas, t. y. lankosi poliklinikoje, advokatų kontorose, mokyklose ar papildomo ugdymo būreliuose. Socialinio darbo profesijos priklausomybė nuo valstybės, žvelgiant klasikinių profesijų požiūriu, yra minusas – nes argi profesija yra galima be autonomijos (galimybės save reguliuoti ir buvimo pripažinta tam tikrų klausimų eksperte visuomenėje). Tačiau žvelgiant iš pagalbos gavėjų perspektyvos ir apskritai humanistinės perspektyvos, valstybės inicijuojamas ir dotuojamas socialinis darbas yra didelis pranašumas – kitaip jis būtų pasiekiamas tik nedidelei daliai asmenų, nes pagalbos galimybės priklausytų nuo konkrečioje visuomenėje ar bendruomenėje esančių geranoriškų žmonių skaičiaus. Tad apibendrinant galima teigti: vadovaujantis klasikinių profesijų kriterijais, socialinis darbas kaip profesinė veikla modernioje visuomenėje ne tik nesulaukia paaškinimo, bet ir jos „stiprybės“, t. y. išskirtiniai bruožai, virsta jos „silpnybėmis“ ir nevisavertiškumo įrodymu.

Šios ir kitos kritinės išvalgos socialinio darbo teoretikus nukreipė kita, produktyvesne linkme – vertė susitelkti į socialinio darbo profesinės veiklos ypatumus, jos vidinės logikos analizę. Taip radosi nauji, alternatyvūs svarstymai apie socialinio darbo profesiją ir jos profesionalumą. Šio straipsnio kontekstu – ieškant priežasčių socialinio darbo refleksyvumui – bus plačiau aptartos trys, viena su kita susijusios ir vis dėlto skirtingos socialinio darbo profesionalumą grindžiančios teorijos.

Pirmąją galima apibendrintai pavadinti *hermeneutinio profesionalumo teorija ar teorijomis*¹⁴. Šio diskurso perspektyvoje ypač išryškunami socialinio darbuotojo hermeneutiniai¹⁵ gebėjimai ir praktinio veikimo, kylančio iš gebėjimo suprasti bei interpretuoti, kompetencija. „Profesionaliam veikimui esminė yra ne mokslais grįsta kompetencija, bet kur kas labiau sugebėjimas kiekvienoje konkrečioje situacijoje probleminį gyvenimiškos praktikos atvejį komunikaciniu būdu iš(si)aiškinti taip, kad būtų rekonstruojamos socialinės problemų priežastys ir atsirastų galimybė klientui pasiūlyti pagrįstus argumentus, kuriais remdamasis jis galėtų priimti savo gyvenimo sprendimus ir didėtų jo subjektyvios veikimo galimybės“ (Dewe, Otto 2001: 1412–1413). Hermeneutinio profesionalumo teorijos atstovai jokiū būdu neteigia, kad socialiniams darbuotojams nereikalingos mokslinės ar teorinės žinios – profesionalus darbuotojas bet kuriuo atveju yra rengiamas šių žinių pagrindu. Vis dėlto, jie aiškiai atskiria teorinio supratimo kompetenciją nuo hermeneutinio atvejo supratimo¹⁶, pabrėždami, kad tik esant antrajai – profesionalo gebėjimui komunikuojant suprasti ir interpretuoti konkretų atvejį, yra „įdarbinama“ pirmoji – teorinės žinios ir gebėjimai. Tad šitaip suvokiama profesionali kompetencija yra kur kas daugiau nei vien žinių, įgūdžių ir vertybių derinys¹⁷, o dar

¹⁴ Tai nėra kokia nors viena socialinio darbo profesionalumo teorija, o keleto autorių (ne vien socialinio darbo teoretikų) darbai, plėtojami to paties – hermeneutinio profesionalumo diskurso – perspektyvoje. Pavyzdžiui, U. Oevermann (1996, 1997), E. Nölke (2000), H. J. Wagner (1998), B. Hildebrand (1991), N. Luhmann (1993) ir kt.

¹⁵ Hermeneutika (gr. *hermeneutike*, *hermeneuo* – aiškinu, dėstau): 1. *filol.* šaka, tirianti raštijos paminklus, aiškinanti juos vidiniu (paties teksto) požiūriu ir nustatanti tikriausią, taisyklingiausią teksto variantą; 2. kultūros ir visuomenės tyrimo metodologija; 3. *filos.* kryptis, supratimą traktuojanti kaip esminę žmogaus ir jo socialinės būties ypatybę (Tarptautinių žodžių žodynas. Prieiga per internetą: <http://www.tzz.lt/h/hermeneutika> [žiūrėta 2012 m. gegužės 29 d.]).

¹⁶ Šio diskurso atstovai „atvejį“ suvokia plačiau nei tai įprasta klasikinio socialinio darbo *case work* (darbo su atveju) požiūriu. Atvejo supratimas yra suvokiamas socialinių mokslų rekonstrukcijos kategorijos prasme. Tad socialinio darbo atvejis neapsiriboja klientu ir darbu su juo, bet įtraukia socialinį kontekstą ir jo konsteliacijas (šeima, tinklai, ryšiai, organizacijos ir t. t.) ir vidinės žmonių elgesio logikos, jų reikšmių ir prasmų rekonstrukciją ir t. t.

¹⁷ Tokia kompetencijos samprata (kompetencija = žinios, vertybės ir įgūdžiai) yra ypač populiarūs. Ja remiasi ir, tarkime, šiuo metu Europos Sąjungoje propaguojama Europos kreditų perkėlimo ir kaupimo aukštajame

svarbiau – kad hermeneutinio profesionalumo atstovai iš esmės prieštarauja redukcionistiniam, tačiau labai gajam įsivaizdavimui, esą socialiniai darbuotojai (ar kitų panašių profesijų atstovai) tiesiog pritaiko aukštojoje mokykloje įgytas teorines žinias ir įgūdžius praktikoje. Anot šio diskurso atstovų – žinių perkėlimas į praktiką yra kur kas sudėtingesnis, jokių būdu netiesioginis procesas. Nes, anot B. Dewe (1991), profesinėje praktikoje žinios yra ne tik *panaudojamos*, bet tuo pačiu metu ir *kuriamos* – kiekvieno konkretaus atvejo kontekste. Visa tai vyksta kaip vienas nedalomas veiksmas. Kadangi socialinė (-is) darbuotoja (-s) kiekvienu konkrečiu atveju ne tik panaudoja turimas žinias (įgytas, pvz., aukštojoje mokykloje), bet jas ir kuria (suprasdama (-s) kiekvieną naują atvejį ir šio supratimo pagrindus veikdama (-s), tampa akivaizdu, kad „profesionalas kiekvieną kartą privalo veikdamas išspręsti įtampą tarp žinojimo ir nežinojimo“ (Dewe, Otto 2001: 1414) arba kitaip – anot U. Oevermanno – išverti prieštarą tarp teorinio supratimo ir hermeneutinio atvejo supratimo (Oevermann 1997). Žinoma, tiek hermeneutinė kompetencija, tiek praktinis veikimas, remiamas atvejo hermeneutika, yra neįmanomas be bazinių reflektavimo įgūdžių. Tad hermeneutinio profesionalumo teorija akivaizdžiai pagrindžia refleksijos būtinybę socialinio darbo kontekste.

Antroji teorija yra socialinio darbo¹⁸ kaip *modernios paslaugų profesijos teorija*. Besiremiantieji šia teorija į socialinį darbą žvelgia kaip į modernią paslaugų profesiją, prilygstančią kitoms panašioms profesijoms (psichoterapeutų, psichologų, konsultantų, supervizorių etc.). Argumentacija plėtojama dviem kryptimis: siekiama apibrėžti, kodėl moderniose visuomenėse kyla naujoviškų, į asmens gyvenimą orientuotų paslaugų poreikis? O antrasis klausimas – kokia yra šių paslaugų specifika? Kitaip tariant – kuo modernios, į asmenį orientuotos paslaugos skiriasi nuo biurokratiškos ar materialių paslaugų?

Argumentai, kodėl modernioje visuomenėje kyla naujų, kitoniškų paslaugų poreikis, siejami su labai pakitusia visuomene ir žmogaus situacija joje. Tai lemia daugybė veiksnių, sakysime, įvykę ir tebevykstantys individualizacijos procesai¹⁹, t. y. gyvenimo formų pliuralizacija, pasirinkimo galimybės ir t. t. Visa tai kelia didelius reikalavimus asmeniui ir galiausiai, anot autorių, sukuria situaciją, kad modernaus žmogaus gyvenimas faktiškai nebeapsieina be profesionalų patarimų (Dewe, Otto 2001). Svarbu atkreipti dėmesį, kokiais atvejais žmonės ieško profesionalų pagalbos: kai nebegali išvengti socialinių ar asmeninių problemų ir – tai ypač svarbu – kai jų pačių asmeninė ar artimos aplinkos kompetencija susitvarkyti su iškilusiomis problemomis patiria fiasko. Anot autorių (Dewe, Otto 2001:1414), „tipiška ‘nežinomybės situacija’ yra tikrasis modernių paslaugų profesijų darbo laukas. Matyti, kad profesionalaus veikimo nereikėtų, jei būtų rutininių šių „nežinomybės situacijų“ įveikos galimybių“. Visa tai nurodo esminį biurokratiškos ir modernių – į asmens „nežinomybės“ problemas orientuotų paslaugų – skirtumą ir atsako į klausimą apie modernių paslaugų profesijų specifika: teikdami biurokratiškas paslaugas specialistai pasitelkia rutininės (iš anksto žinomas, apibrėžtas) sprendimų galimybes, o narpliodamas situacijas, kai žmogus yra atsidūręs „nežinomybėje“, pats profesionalas irgi visuomet veikia „nežinomybės“ sąlygomis²⁰. Tad

moksle (ECTS) idėja: studijos turi būti orientuotos į studentą ir jo kompetencijų ugdymą – taip siekiama didinti ne vien studentų mobilumą Europoje, bet ir jų integraciją į darbo rinką.

¹⁸ Ir socialinės pedagogikos. Ši teorija plėtojama Vokietijoje, kur socialinis darbas ir socialinė pedagogika praktiniu požiūriu yra tapačios veiklos (o jų mokslinės tradicijos skiriasi). Modernios paslaugų profesijos teorija daugiausia siejama su H.-U. Otto vardu, tačiau taip pat ir B. Dewe's, G. Flösserio.

¹⁹ Individualizaciją, kaip triapakopį pakitusio individo ir visuomenės santykio procesą, įtaigiai pagrindžia U. Becko teorija (płg. Beck, 1986).

²⁰ Lietuvoje vis dažniau girdima kritika (tiesa, kol kas moksliniais tyrimais neįrodyta), esą socialinis darbas veikia administruoja pagalbą nei gali iš tiesų padėti asmenims įveikti savo problemas ir pasiekti gyvenimo praktikos autonomiją. Tad galima būtų kelti prielaidą, kad socialinio darbo profesija Lietuvoje kol kas veikia

socialinio darbuotojo profesionalumas priklauso nuo gebėjimo susitvarkyti su konkrečiu atveju „nežinomybe“. Tai reiškia, kad socialinio darbo profesionalumas gali pasireikšti tik konkrečioje praktikoje, tik ten jo turi būti ieškoma ir tik ten jis gali būti įrodomas. Grįžtant prie šio straipsnio temos – socialinio darbo refleksyvumo – akivaizdu, kad profesinis veikimas „nežinomybės situacijoje“ yra neatsiejamas nuo refleksijos ir savirefleksijos: be jų susitvarkyti su modernių paslaugų keliamais uždaviniais būtų neįmanoma.

Trečioji teorija tiesiogiai teigia refleksyvų socialinio darbo pradą – tai *refleksyvaus profesionalumo* arba socialinio darbo kaip *refleksija grindžiamos profesijos* teorija²¹. Plėtojant refleksyvaus profesionalumo idėją pasitelkiami du dalykai: į diskusiją įtraukiama *demokratinio racionalumo* sąvoka ir bandoma rekonstruoti *refleksyviu* tapusio profesionalo *veikimo struktūrą* (Dewe, Otto 2001).

Kas gi verčia socialinio darbo profesionalą tapti refleksyviu arba refleksyviai veikiančiu?

Anot autorių (ten pat), šiandien, kai mažėja socialinės gerovės valstybės galimybės, būtina kritinė socialinio darbo savivokos refleksija. Galima atspara – *demokratinio racionalumo* grįstas profesionalumo suvokimas kaip atsvara ekonominiam racionalumui ir biurokratiniam racionalumui, kuriuos socialinio darbo profesija vis stipriau jaučia²². Link tokio profesionalumo socialinį darbą skatina keletas dalykų. Viena vertus, „karpomos“ socialinės gerovės valstybės galimybės kelia klausimą, kaip ateityje galės tobulėti modernios, į asmens gyvenimo pokyčių orientuotos socialinės paslaugos. Kitas dalykas – pakito patys socialinio darbo klientai: šiandien jie nebėra dėkingi pagalbos gavėjai, paklūstantys nurodymams ir patarimams, o paslaugų „vartotojai“ tikraja to žodžio prasme.

Demokratinio racionalumo argumentai įpareigoja ne vien atstovauti klientų teisėms bei interesams, bet ir įtraukti pačius klientus į socialinių paslaugų kūrimą – t. y. užtikrinti politinį jų *dalyvumą*. Taigi išryškėja esminis punktas – socialinis darbas ne tik suteikia pagalbą atkuriant žmogaus savarankiškumą, bet ir atveria aukštesnio lygmens galimybes patiems klientams siekti savarankiškumo ir galimybės įgyvendinti savo teises. Tam reikalinga tam tikro lygmens profesijos autonomija, atsirandanti iš kritinės savirefleksijos, klientų teisių ir interesų refleksijos ir visuomeninių procesų, kuriančių socialinės nelygybės prielaidas, refleksijos. „Šiame procese refleksyviu tapęs profesionalas save suvokia kaip *santykiškai*“²³ veikiantį: socialinė figūra, kuri viena prasme yra santykiyje su klientu, tačiau prireikus ir santykiyje su sprendimų priėmėjais. <...> šis profesionalas – idealiu atveju – prisiima „trečiojo“ poziciją, kuri yra daugiau nei vien specialistas, kuris naudoja tam tikrus, ribotus sprendimo būdus geriau nei kiti“ (Dewe, Otto 2001: 1417).

teikia biurokratizuotas paslaugas, o ne yra modernių paslaugų profesija. Tačiau šiai prielaidai patikrinti reikia išsamių tyrimų.

²¹ Ši teorija daugiausia siejama su B. Dewe's ir H.-U. Otto vardais, tačiau taip pat W. Boehmo, M. Mühlbacho, F.-O. Radke's, R. Hitzlerio ir kt.

²² Siekis priversti socialinį darbą paklusti ekonominio naudingumo svertams šiandieninėje neoliberalistiškai orientuotoje tikrovėje akivaizdžiai jaučiamas: paslaugos turi būti kuo pigesnės ir suteikiamos kuo didesniams kiekiui žmonių, viešieji pirkimai organizuojami pagal ekonominio naudingumo principą (pigesisnis, vadinasi, geresnis). Projektinis finansavimas verčia socialinio darbo organizacijas iš anksto numatyti skaičius – kiek žmonių įdarbins, kiek klientų sėkmingai nustos vartoti narkotikus ir t. t. Taip pat stipriai jaučiamos tendencijos biurokratizuoti pagalbos procesus, pavyzdžiui, po kiekvienos konsultacijos ar užsiėmimo klientas turi pasirašyti dalyvių sąrašą – šitaip bandoma įgyvendinti pagalbos procesų kontrolę, taigi ir profesionalaus veikimo kontrolę. Visa tai, prisiminus pirmiau pristatytą modernių paslaugų profesijų veiklą, kai profesionalas veikia „nežinomybės“ sąlygomis, o pagalbos sėkmė priklauso ne vien nuo jo profesionalumo, bet ir paties kliento ištraukimo ir kai kurių kitų veiksnių, kelia didelių abejonų, nes iš esmės prieštarauja socialinio darbo profesinei specifikai.

²³ Sunku lietuviškai tiksliai perteikti autorių vartojamas sąvokas „Relation“ „relational“ (lot. *relatio* – pranešimas, santykis, nuvedimas), kurios jų teorijoje yra svarbiausios.

Anot autorių (ten pat), remiantis profesijos savikritika ir demokratinio racionalumo argumentais, atsiveria galimybė sukurti tinkamas prielaidas tokioms modernioms socialinėms paslaugoms, kurios veda link didesnio veiksmingumo ir kokybės.

Toliau analizė nukreipiama į *profesionalaus veikimo loginę struktūrą*, siekiant ją rekonstruoti ir kartu apibrėžti, įvardyti socialinio darbo²⁴ *profesijos žinojimo specifiką*²⁵. Pateikiamos išvados yra kiek netikėtos ir reikalauja išgilinti, nes profesionalus žinojimas čia apibrėžiamas kaip *visiškai savarankiška sritis* tarp praktinių veikimo žinių, kurios įpareigoja priimti sprendimus, ir sisteminių mokslinių žinių, kurios įpareigoja pagrįsti teoriškai. Svarbiausia čia suprasti, kas slypi už to „tarp“. Taip pat svarbu išgirsti žinią, kad profesionalumas nėra tiesiog specialisto praktinių gebėjimų ir mokslinių žinių suma – kaip dažnai įprasta manyti, ir juo labiau ne teorinių žinių perkėlimas į praktiką – tai veikiausiai dar dažnesnis įsivaizdavimas. Tad kaip randasi profesionalus žinojimas – profesionalaus veikimo pagrindas? Iš to, kas pirmiau pasakyta, aišku, kad socialinis darbuotojas, veikdamas praktikoje, tuo pačiu metu patiria du skirtingus „spaudimus“ arba kitaip – yra įsipareigojęs dviem skirtingoms „sprendimo formoms“: viena – *veikti* adekvačiai konkrečiai situacijai, kita – teorinės refleksijos būdu rasti tinkamiausius sprendimus, taigi – *gebėti* savo veikimą teoriškai *pagrįsti*. Gebėjimas šiuos du dalykus susieti ir įgyvendinti konkrečiau atvejo kontekstu yra profesionalumas. Anot B. Dewe ir H.-U. Otto (2001: 1419), „profesionalaus veikimo logika <...> susideda iš sisteminio dviejų sprendimo formų santykiavimo (vok. *Realtionierung*). Profesionalaus praktiko veikimo logikai esminis dalykas yra įsipareigojimas dviem skirtingoms sprendimo formoms tuo pačiu metu (refleksyvus supratimas ir situacinis / socialinio konteksto adekvatumas), nė vienos iš jų nelaikant prioritetine <...>“. Ir toliau (ten pat): „Modernios paslaugų profesijos sukuria institucionalizuotą sprendimo formų santykiavimo praktiką, kur profesionalios interpretacijos kiekvienu konkrečiu atveju praktiniu komunikaciniu būdu yra perkeliama į kasdienio elgesio organizavimą (ir čia kylančias veikimo ir sprendimų problemas)“. Suprantama, kad toks profesinis veikimas negali būti nei biurokratizuojamas, nei technologizuojamas (parengiant metodikas, ką po ko profesionalas turi daryti).

Pasak autorių (ten pat), kiekvienas socialinio darbo atvejis yra neišvengiamai kitoks, tačiau profesionalo veikimo būdas – refleksyvus sąryšingumas²⁶ – visuomet toks pat. Iš pradžių kliento situacija ir problemos, pasitelkus mokslinę refleksiją, yra dekonstruojamos, paskui, atsižvelgiant į sisteminį žinojimo ir veikimo formų sąryšį, – kartu su klientu randamas toks sprendimo būdas (-ai), kuris iš tiesų gali būti įgyvendinamas. Tai B. Dewe ir H.-U. Otto vadina „refleksyvaus profesionalumo ‘konstrukcijos principu’“ (2001: 1420) ir tai rodo, kad socialinis darbas gali būti laikomas refleksyvia, t. y. refleksija besiremiančia, profesija.

Išvados ir ekskursas

Straipsnyje ieškota socialinio darbo refleksyvumo priežasčių. Apibendrinant galima teigti, kad refleksijos poreikį šioje profesijoje lemia jos pačios prigimtis – t. y. jai patikėta / jos prisiimta funkcija visuomenėje ir iš to kylanti specifiška. O aktualių profesijos teorijų analizė ne tik leidžia

²⁴ Ir socialinės pedagogikos.

²⁵ Anot B. Dewe's ir H.-U. Otto (2001), tai produktyvesnis kelias, nei iki šiol profesijos tyrinėjimuose dažniausiai pasitaikantys sprendimo būdai, kurie yra arba normatyviniai, išvesti iš teorijos (t. y. siekiama sukurti idealius konstruktus – koks profesinis veikimas yra tinkamas) arba empiriniai (tiriami, kokių profesinio veikimo modelių yra praktikoje).

²⁶ Vok. *Refleksionszusammenhang*.

apie socialinį darbą mąstyti kaip apie refleksyvią, refleksija besiremiančią profesiją, bet ir prilyginti socialinį darbą modernioms paslaugų profesijoms, kaip antai psichoterapeutų, organizacijų konsultantų, priežiūrinių ir pan.

Šiandien sunku pasakyti, ar Lietuvoje apie socialinį darbą galima kalbėti kaip apie refleksyvią profesiją – tam reikia empirinių, teorinių tyrimų ir mokslininkų bei praktikų diskusijos. Vis dėlto viena yra akivaizdu – kad socialinės (-io) darbuotojos (-o) profesinė kasdienybė neatsiejama nuo refleksijos. Šis faktas yra nuolatinis iššūkis socialinius darbuotojus rengiančioms institucijoms. Tačiau klausimas galioja ne vien joms, bet ir pačiai socialinio darbo praktikai – ypač socialinio darbo organizacijoms – kiek jos yra refleksyvios, t. y. refleksija besivadovaujančios ir profesionalų refleksiją skatinančios? Taip pat galima klausti apie socialinių darbuotojų kvalifikacijos tobulinimą: kur ir kaip galėtų rasti nišų, erdvių²⁷, skatinančių socialinio darbo refleksyvumą, taigi – keliančių jo profesionalumą? Sveiko proto logika sako, kad žmogus savo veikloje refleksija vadovaujasi sėkmingai susiklosčius trims dalykams: kai jis mano, kad tai prasminga; kai yra refleksiją skatinančioje aplinkoje; kai jis moka tai daryti. Trečiasis dalykas yra išmokstamas, o štai pirmieji du yra sudėtingesni, nes juos lemia ne vien profesinė kultūra ir savivoka, ne vien socialinio darbo organizacijų refleksyvumas, bet ir visuomenės turimi (ar neturimi) refleksyvumo įgūdžiai, mentalitetas, demokratijos ir pilietinės visuomenės patyrimas.

LITERATŪRA

Beck, U. 1986. *Risikogesellschaft. Auf dem Wege in eine andere Moderne*. Surkamp, Frankfurt am Main.

Bönisch, L.; Lösch, H. 1973/1998. Das Handlungsverständnis des Sozialarbeiters und seine institutionelle Determination, in M. Galuske, H. Gängler (sud.). *KlassikerInnen der Sozialen Arbeit. Sozialpädagogische Texte aus zwei Jahrhunderten – ein Lesebuch*. Luchterhand Verlag.

Dewe, B.; Otto, H.-U. 2001. Profession, in H.-U. Otto, H. Thiersch (sud.). *Handbuch Sozialarbeit/Sozialpädagogik*. Luchterhand, Neuwied, 1399–1423.

Dewe, B. 1991. *Beratende Wissenschaft*. Göttingen.

Gevorgianienė, V.; Švedaitė-Sakalauskė, B. 2010. Moral Dilemas in Outreaching Social Work: Case of Lithuania in an International Perspective, *Sveikatos ir socialinių mokslų taikomieji tyrimai: sandūra ir sąveika* 1 (17):13–20.

Hildebrand, B. 1991. Fallrekonstruktive Forschung, in U. u. a. Flick (sud.). *Handbuch Qualitative Sozialforschung*, 256–260.

Kühn, D. 2006. Exkurs: Soziale Arbeit als Beruf: geschichtliche Entwicklung, in B. Biermann et al. (sud.). *Soziologie. Studienbuch für Soziale Berufe*. Ernst Reinhardt Verlag, München und Basel.

Luhmann, N. 2004 (Hrsg. D. Baecker). *Einführung in die Systemtheorie*. Carl-Auer Verlag.

Luhmann, N. 1993. „Was ist der Fall?“ und „Was steckt dahinter?“. Die zwei Soziologien und Gesellschaftstheorie, *Zeitschrift für Soziologie* 4: 245–260.

Luhmann, N.; Schorr, K. E. 1982. Das Technologiedefizit der Erziehung und der Pädagogik, in N. Luhmann, K. E. Schorr (sud.). *Zwischen Technologie und Selbstreferenz. Fragen an die Pädagogik*. Suhrkamp, Frankfurt am. Main, 11–40.

Nölke, E. 2000. Biographie und Profession in sozialarbeiterischen, rechtspflegerischen und künstlerischen Arbeitsfeldern, *ZBBS* 1: 21–48.

²⁷ Viena iš tokių „nišų“ yra supervizija, kuri palaiapsniui prigyja Lietuvoje. Be to, supervizija Lietuvoje yra oficialiai pripažįstama socialinių darbuotojų kvalifikacijos kėlimo forma, prilygstanti mokymams. Vis dėlto supervizija kol kas apsiriboja pavienių socialinių darbuotojų konsultavimu (dažniausiai grupinės supervizijos būdu), o organizacijų, komandų, vadovų supervizija dar vis labai retai pasitaiko Lietuvoje. Iš tikrųjų tai būtų puiki galimybė plėtoti, ypač socialinio darbo, organizacijų refleksyvumą.

Oevermann, U. 1997. Die Architektonik einer revidierten Professionalisierungstheorie und die Professionalisierung rechtspflegerischen Handelns, *Professioneller Habitus in Recht*. A. Wernet, Berlin, 7–19.

Oevermann, U. 1996. Theoretische Skizze einer revidierten Theorie professionalisierten Handelns, in A. Combe, W. Helsper (sud.). *Pädagogische Professionalität. Untersuchungen zum Typus pädagogischen Handelns*. Frankfurt am. Main.

Spiegel, H. v. 2008. *Methodisches Handeln in der Sozialen Arbeit*. Ernst Reinhardt Verlag, München und Basel.

Staub-Bernasconi, S. 2007. Soziale Arbeit: Dienstleistung oder Menschenrechtsprofession? in A. Lob-Hüdepohl, W. Lesch (sud.). *Ethik Sozialer Arbeit – ein Handbuch*. UTB, 20–54.

Tarptautinių žodžių žodynas. Prieiga per internetą: <http://www.tzz.lt>

Wagner, H.-J. 1998. *Eine Theorie pädagogischer Professionalität*. Weinheim.

WHY IS REFLEXIVITY?

SOCIAL WORK AS A REFLEXIVE PROFESSIONALITY

Birutė Švedaitė-Sakalauskė

Summary

The aim of the article is to justify the inseparability of reflexivity and social work profession. The justification of inseparability is made by analysing social work profession and the discourses of social work profession. In summarising the ideas of different authors it is possible to identify the main features of social work profession: the dilemma of dual mandate, the deficit of technology, the principle of coproduction and dialogical agreement and the fundamental knowledge about subjectively and selectively perceived reality. Dealing with main features of social work, social workers need to be reflexive. The reflexivity is also justified by the new theories of social work professionalism. The article presents three of them: hermeneutic professionalism, social work as modern service profession and the conception of reflexive professionalism.

Key words: reflexivity, profession of social work, reflexive professionalism, theories of professionalism.